

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

SZÖVETSÉGI FORMÁK AZ ÓTESTAMENTUMI HAGYOMÁNYBAN

A Biblia két részének elnevezése azon a teológiai felfogáson nyugszik, hogy az Isten és ember közti kapcsolat a szövetségben valósult meg. A bibliakutatók között nincs egységes álláspont a szövetség eredetét illetően. Némelyek Mózes művének tekintik,¹ míg mások a 8. és 7. századi próféták gondolkodásából vezetik le.² Mivel igen nehéz összeállítani az izraelita vallás történetét csupán a Bibliában megőrzött történeti hagyományokból, ezért szükségesnek mutatkozik figyelembe venni és felhasználni Biblián kívüli anyagot is.

Amikor azt állítjuk, hogy a vallás alapja a szövetség, akkor olyan cselekvési formát alkalmazunk, amelynek eredete a jogi gyakorlatban keresendő, ahonnan átvitték a vallás világába.³ Ezért a különböző szövetségi formák tanulmányozása — éppen objektívebb szempontjai által — segít feloldani a vélemények különbségének feszültségét, hogy rekonstruálni tudjuk az izraelita történet és vallás folyamatát. A tényleges történeti kérdés nem a Mózes előtti korszak vallásos eszméire tekint, hanem inkább arra keresi a választ, hogy e korszakban volt-e és milyen kapcsolat a különböző népcsoportok között, amelyek később Izraellé lettek. Ha Ábrahám, Izsák és Jákób leszármazottai voltak, amint azt a hagyomány fenntartja, másszóval vérkötelékek által egymáshoz tartozó csoportok vagy törzsek, úgy nem valószínű, hogy a szövetségnek szükséges lett volna összekapcsolnia őket, mint vallásos csoportot. Ezt a vonalat képviselők szerint — Wellhausen óta — az eredeti kapcsolat egyfelől Jáhve és a nép, másfelől egymás között „természeti“ volt, és ezért a szövetség fogalma a sokkal későbbi vallásos gondolkodás fejlődését mutatja.⁴

Viszont egyre nehezebbé válik annak fenntartása, hogy létezett egy erős vérkötelékek, amely képes lett volna összekapcsolni Izraelt, vagy kitermelni az összetartás érzését, amely Mózes művének elsődleges hatóókaul szolgált volna. Am ha feladjuk a vérkötelékek gondolatát, a rokonságot, úgy elképzelhetetlen, hogy az együvé tartozásnak más alapja lett volna abban az időben, mint a szövetségi kapcsolat. Ha ez így van, akkor ebből kétségtelenül következik, hogy a Jáhve és Izrael közötti szövetségi kapcsolat, amely elválaszthatatlan a törzsek történelmi összetartozásától, nem csupán a vallásos fogalmak történetének egy fejlődési foka, hanem valóságos ese-

mény, jól meghatározott történeti háttérrel és a legmeglepőbb történeti következményekkel.

A múltban az jelentett nehézséget, hogy a szövetség bármelyik fogalmánál arra a következtetésre jutottak, hogy ebben az eseményben vált Jáhve Izrael istenévé. Azután itt van az eredet, a törvény- és jogérzék, valamint erkölcsstan problémája, amely annyira elválaszthatatlan Izrael vallásától. Végül, az izraelita monoteizmus kérdése, szemben a korabeli ősi kultúrák politeizmusával, valamint viszonylagos hiánya a „do ut des” típusú vallásnak, amelyben az ember és az istenség szerződő-felekként egyetértenek a kölcsönös előny és haszon biztosításában, ami egyébként a mai jogerős szerződések alapját is képezi.⁵

Mindez csupán néhány kérdés a sok közül, amelyek az izraelita vallás kezdete leírásának kísérleténél jelentkeznek. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy általános kételkedés uralkodik arra nézve, hogy valaha lesz-e lehetőség Mózes művének valóságos megismerésére. Anélkül, hogy bármilyen messzemenő következményeket igényelnének, a bibliakutatók közül többen arra az eredményre jutottak, hogy van egy szövetségi típus, amelyet az ősi keleti források őriztek meg s amely hasznos lehet néhány kísérleti következtetés levonására a fenti kérdéseket illetően.⁶ Ez a hűbéri szövetségi forma, amelyet egy birodalom királya kötött hűbéreseivel az iránta való hűség és engedelmesség biztosítására. A tanulmány célja e kutatás eredményeinek az összegezése.

A szövetség természete

Egyetlen társadalom sem kényszeríti tagjait, hogy megtartsanak minden általuk tett ígéretet.⁷ Ugyanakkor azonban a társadalom érdeke és jóléte megköveteli, hogy bizonyos ígéreteket valóráváltsanak, s ennek érdekében kidolgoz olyan formákat és eljárásokat, amelyeknek rendeltetése biztosítani az ígéret megőrzését. Ezek az eljárások a törvényesség és a jog kezdetén a legszorosabban kapcsolódtak a valláshoz, és eskü néven ismeretesek. Az idő múlásával az eskü, amely valójában feltételes önátok, ill. felhívás az istenekhez, hogy büntessék meg az esküjét megszegőt, átalakul egyszerű törvényes formává. Ma már az eskü nem bír különösebb jelentőséggel, de az ősi korokban rendkívüli életerővel bírt, még akkor is, ha a szöveg értelmét többé már nem értették. Az esküformát megőrizték és továbbadták egymásnak a különböző kultúrák és nyelvek. A megváltozott körülmények között azonban már nehezen képzelhető el, hogy az eskü valóságos alapként szolgálhatott a szerződések hűséges megtartására. Később ténylegesen eltűnik és más elemek lépnek helyébe, hogy jogi formát teremtsenek, amelyet a társadalom ill. annak törvényei kötelező érvényűnek ismernek el.

Van azonban egy terület, s ez a nemzetközi kapcsolatok területe, ahol kimutatható, hogy az eskü által megerősített szövetségek továbbra is kötelező formák maradtak. A nemzetek (városállamok) közötti szövetségekre való utalásokkal már az ősi sumér szövegekben találkozunk a Je. 3. évezredben,⁸ de az is valószínűnek látszik, hogy az esküvel megerősített szövetségek akkor is több évszázadra mentek vissza. Ezért nem meglepő, hogy Babiloniában és Asszíriában kifejlődött a nemzetek közötti

szövetségnek egy sajátos formája, amelynek nincs semmilyen közvetlen kapcsolata az üzleti vagy magánszerződések ismert formáival. De hogy mégsem Mezopotámiából, hanem a hittita birodalom korából, a Je. 1450—1200 közti időből rendelkezünk megfelelő forrásanyaggal a szövetség tanulmányozására, valószínűleg az átvitel vagy éppen az ásatások véletlenségéből adódik. Ez az anyag felbecsülhetetlenül értékes számunkra, mivel kortárs Izrael népe kialakulásának történetével. A hittita és bibliai anyag összehasonlításának látszólag erőltetett eljárása kevésbé tűnik majd annak, ha a következőket tartjuk szem előtt:

1. Bizonyosnak látszik, hogy nem a hittiták maguk alakították ki a szóbanforgó szövetségi formát. Bőséges adatunk van arra nézve, hogy Keletről,⁹ pontosabban mezopotámiai forrásokból vették át, következésképp több nép és állam közös tulajdona volt a Je. 2. évezredben.

2. Több szövetséget Szíria népeivel kötöttek. A hittita királyok irattárai megőrizték többek között az Aziruval, fiával és unokájával kötött szövetségek szövegét. Ugyanezt a formát használták, amikor Egyiptommal kötöttek szerződést. Ha most abból a tényből indulunk ki, hogy a később Izraellé fejlődő Mózes előtti népek és az Észak-Mezopotámiában élő népek között szoros kapcsolat volt, akkor az ősi Izrael részére korlátlan lehetőséget kell feltételeznünk, amelyben megismerkedhetett ezzel a szövetségi formával.

A legmeggyőzőbb érv az ellen, hogy Izrael ismerhette ezt a sajátos szövetségi formát, csupán azon a feltételezésen alapszik, hogy a Mózes előtti törzsek túlságosan primitívek voltak ahhoz, hogy átvegyenek és megértsenek egy ilyen fejlett formát. Ezt azonban különösen ma, bizonyítani kell, mielőtt elfogadhatóvá lenne. Valóban egyre több érv szól amellett, hogy ezeket a törzseket nem tekinthetjük tipikusan nomád törzseknek.¹⁰

A hittita szövetségek elemzése¹¹ a következő eredményekhez vezetett. A szövetségek nem képeznek egyazon típus-formát, hanem két csoportba oszthatók: hűbéri szerződések és egyenlő féllel kötött szövetségek. Az alapvető különbség a kettő között abban áll, hogy az elsőben csupán az alárendelt kötelezi magát esküvel, azaz a hűbéres tartozik engedelmeskedni a hittita királyi parancsainak. A másodikban viszont mindkét fél köteles engedelmeskedni a kölcsönös feltételeknek. A hűbéri szövetség az alapvető forma, mivel a másik lényegében két szerződés egybekapcsolása: mindkét király kötelezi magát a szerződésben foglalt betartására. A hittiták és Egyiptom között II. Ramszesz uralkodása idején kötött híres szövetség klasszikus példája ennek.

A hűbéri szövetség elsődleges célja volt kialakítani egy kölcsönös segítségen alapuló szoros kapcsolatot a két fél között (a hangsúly a katonai segítségen volt), amelyben elsődlegesen és messzemenően a hittita uralkodó érdekei érvényesültek. Jóllehet mindkét fél kapcsolatát állapította meg, a szövetség mégis egyoldalú volt. A benne foglalt feltételek csupán a hűbéresre voltak kötelezőek, és csak ő tett engedelmisségi fogadalmat. A szövetségek gyakran tartalmaztak ígéreteket és támogatást a hűbéresre nézve is, de sehol sem találunk olyan jogi formát, amelyben a hittita király kötelezte volna magát bármilyen sajátos ígéretre. Számára az elkötelezés önállóságának és hatalmának a megsértését jelentette volna. Ennek legfontosabb következménye annak kihangsúlyozása volt, hogy a hűbéresnek kötelessége bízni a hűbérúr jóindulatában.

A kérdés most már az, hogy a Bibliában rendelkezünk-e olyan történeti, vagy jogi hagyománnyal, amely megőrizte a Jáhve és Izrael között kötött szövetség szövegét. Megállapítást nyert, hogy a Bibliában találunk ilyen hagyományt, nevezetesen az Exodus, Deuteronomium és Józsué könyveiben három különböző anyag közvetlenül kapcsolódik ehhez a hagyományhoz. Emellett Izrael történetének számos eseménye és eszméje csak a szövetségi gondolkodás-minták komplexumából érthető meg megfelelő módon.¹² Ez a szövetségi típus azért is különleges jelentőséggel bír, mert kiinduló pontként szolgál az ótestamentumi hagyomány tanulmányozásához; nem lehet ugyanis bizonyítani, hogy túlélte volna a 2. évezred nagy birodalmainak összeomlását. Amikor új birodalom jelentkezik, nevezetesen Assíria, a szövetség szerkezete, amellyel hűbéreseiket elkötelezik, teljesen különböző. Sőt azt is megkockáztathatjuk, hogy még Izraelben is alig ismerték a szövetség ősi formáját a királyság megalapítása után, bár annak jellegzetes vonásai továbbra is fontos szerepet játsztak a vallásos eszmék későbbi fejlődésében, különösen a prófétáknál.

A szövetség szerkezete

A fejlett római jogrendszernek nem volt egy általánosan elfogadott fogalma a szerződés kifejezésére, annak ellenére, hogy számos, jól ismert szerződés-forma maradt ránk. Ugyanígy nem volt a hittita nyelvnek, de a babiloniaiaknak sem, egyetlen szava a szerződés vagy szövetség megnevezésére. Mindkét nyelvben a szövetség fogalmát szókapcsolat segítségével jelölték, amit így fordíthatnánk: „eskük és kötések“. A szövetségről általában úgy beszéltek, mint amelyet az uralkodó köt hűbéreseivel — ez az uralkodó szövetsége. Ő a szerző. A hűbérestől követelt elvárásokat az uralkodó „szavainak“ nevezték, mert amikor a nagy király beszél, minden szava parancs. De amint látni fogjuk, ez nem a hatalmi helyzetből fakadó parancs, hanem valami gyökeresen különböző, amely az engedelmes-
ség igazi alapját képezi.

A következőkben rövid összefoglalását adjuk a szövetségi formának. A hittita szövegekben csaknem mindig az alábbi hat alkotóelemet találjuk, de a forma nem túlságosan merev. Inkább az alkotóelemek és a szövegezés számottevő változataival találkozunk, az is előfordul, hogy egyik vagy másik elem hiányzik, de hogy szándékosan, vagy véletlenül-e, nehéz megállapítani.

1. *Bevezetés.* Egy általános formulával kezdődik: „így (szól) NN, a nagy király, Hetti országának királya, NN fia... a bátor.“ Ez tehát azonosítja a szövetség szerzőjét, megjelölve valamennyi címét és rangját, valamint genealogiáját. A hangsúly a király, a Napméltóságán és hatalmán van, aki hűbéreseivel kapcsolatot létesít a szövetség által.

2. *Történeti előszó.* A szövetség e része részletesen leírja a két fél közötti viszonyt. A hűbéri szerződések erősen kihangsúlyozzák a hittita király jóindulatú tetteit, amelyeket a hűbéres javára cselekedett. Ez az elbeszélés sehol sem hiányzik az egészében megőrzött szövegekből. Nem általánosító formulával állunk szemben, amint gondolnánk, hanem tényleges események gondos leírásával, amely ezért a történész számára a legnagyobb forrásértékkel bír. A szövetségnek ez a része nem egyszerűen

csak „diszítés“, hanem ami fontosabb, „a leírás összegezi, hogy a hűbéres örök hálával tartozik a nagy király jóakarataért, kiméletéért és kegyéért, amelyet már megkapott. Ezután következik, mintegy logikus következményként a hűbéres hűségének kifejezése a nagy király iránt“.¹³ A szövetség kölcsönössége tehát még az ilyen természetű szerződésekből is megmutatkozik: a hűbéres jövőbeni engedelmisséget fogad bizonyos rendelkezések iránt a múltban megtapasztalt előnyökért és javakért, amelyekhez neki semmi jogcíme nem volt.

Feltűnő formai jegye ennek a résznek az „Én-Te“ megszólítás. Mivel a hittita király a szövetség szerzője, ő beszél első személyben közvetlenül a hűbéreshez. Amint az ősi keleti stílus-sajátságok mutatják, az „Én-Te“ forma nem zárja ki a harmadik személyű megszólítást sem, ez azonban sokkal ritkábban fordul elő. Mindez amellett szól, hogy a szövetséget sokkal inkább személyes kapcsolatnak tekintették, mintsem egy objektív, személytelen jogi nyilatkozatnak. A történeti prolóógus egyes kitételei meglepő hasonlóságot mutatnak az izraelita vallásos gondolkodás mintáival. „Mivel atyád dicsérettel említette nevedet előttem, kerestelek téged. Bizony beteg és gyenge voltál, de ha gyenge is voltál, én a Nap (isten) atyád helyére állítottalak és testvéreidet és nővéreidet és Amurru földjét esküvel fogadtam neked.“ vö. Deut 7, 7: „Nem azért szeretett titeket az Úr, sem nem azért választott titeket, hogy minden népnél többen volnátok, mert ti minden népnél kevesebben vagytok.“

3. *Feltételek.* Ez a szakasz felsorolja részleteiben azokat a kötelességeket, amelyek a hűbéresre vártak. Először is annak tilalmát, hogy a hűbéres idegen kapcsolatot létesíthet a hittita birodalmon kívül. Másodszor, megtiltotta az ellenségeskedést bárkivel, aki a nagy király fennhatósága alatt állott. Bármilyen ellenséges akció egy hűbérestárs ellen a király személye ellen irányult, és ő megigérte, hogy a megtámadott segítségére siet. Harmadszor, a hűbéresnek válaszolnia kellett a király harcba szólító hívására; ha nem válaszol, ez a szövetség felbontását jelenti. Negyedszer, a hűbéresnek szüntelenül és határtalanul kell bíznia a királyban; nem szabad rosszindulatú híreket terjesztenie a király hűségéről, vagy gonosz szavakkal illetnie a király személyét, mert ez a lázadás kezdetét jelenti. Ötödször, a hűbéresnek nem szabad menedéket adnia a király elől menekülteknek, vagy száműzötteknek. Hatodszor, a hűbéresnek évente egyszer meg kell jelennie a király előtt, valószínűleg az évi adó átadásakor. (A későbbi szövetségeknél eltekintettek a személyes megjelenéstől, a hangsúly az adó fizetésén volt.) Végül, a hűbéresek közti ellentéteket és vitákat a király joga megítélni és eldönteni.

A feltételek világos képet adnak arról, hogy milyen érdekek vezették a királyt a szövetség megkötésében. Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy a szövegekben sehol sem találunk beavatkozást a hűbéres állam belügyeibe. A hűbéres úgy uralkodhatott, ahogyan jónak látta, a hittita király csupán a trón utódlása eldöntésének jogát tartotta fenn magának.

4. *Gondoskodás a szövetségnek a templomban való megőrzéséről és nyilvános felolvasásáról.* Ez csaknem magától értetődő volt. Mivel a szövetségben nemcsak a hűbéres király, hanem egész országa kötelezte magát, az időnkénti nyilvános felolvasás kettős célt szolgált; először, megismertetni a lakossággal a nagy király iránti kötelességeket; másodszor, növelni a tiszteletet a hűbéres király iránt, rámutatván a szoros és bensőséges kapcsolatra, amelyet a hatalmas királlyal létesített. És mert a

szövetség az istenség oltalma alatt állott, mint szent tárgyat őrizték a hűbéres állam központi szentélyében, feltehetően ezzel azt is akarták bizonyítani, hogy az istenek nem segítenek a szövetség felbontásában.

5. *Az istenek, mint tanúk névsora.* Éppen mint a törvényes szerződéseknel, többen szerepelnek tanúkként, így a nemzetek közti szövetségnel az isteneket sorolták fel mint tanúkat. Az írott szövegekben nagy számban találjuk az istenek neveit; természetesen nemcsak a hittita istenek szerepelnek, hanem a hűbéres állam pantheonja is. Másszóval a hűbéres állam istenei maguk is megerősítik a szövetséget.¹⁴ De nemcsak az isteneket hívják tanúkként, hanem az istenített (deifikált) hegyeket, halmokat, folyókat és forrásokat, eget és földet, szelet és felhőket (vö. Deut 32, 1; Ézs 1, 2).

6. *Átok és áldás formula.* Bizonyos tekintetben ez a legérdekesebb vonása a szövetségnek. A szövetség teljes egészében a szent törvény területére tartozik, azaz szentesítése csupán vallási jellegű. Pl. nincs szó benne arról, hogy a szövetség megszegése esetén a hittita király katonai erővel lép fel a hűtlen hűbéres ellen, mint az isteni átok és büntetés eszköze, hanem az átok és áldás az istenek ténykedéseként van feltüntetve s nagyjából azokat tartalmazza, amint azt a Deut 28. fejezetében találjuk.

A fenti hat alkotóelem képezi főrészét annak a szövetségi formának, amelyet a Mózes előtti korszakban általánosan ismertek a Földközi tenger partvidékén. Újból hangsúlyoznunk kell, hogy ez a sajátos szerkezetű szövetség nem tartozik egyetlen későbbi időszakhoz sem, s nincs módunkban bizonyítani, hogy túlélte volna a 2. évezredet Izraelen kívül.

Szövetségi formák Izraelben

Tudjuk, hogy a bibliai hagyomány többféle szövetségi utalást őriz.¹⁵ Viszont mindebből csak két hagyomány felel meg a fent leírt formának. Az első a Tízparancsolat, a második Józsué 24. fejezete elbeszélés anyagában található. A bemutatott anyag ismeretében mindjárt láthatjuk, hogy az Ábrahámmal (és korábban Noéval) kötött szövetség teljesen különböző forma. A Genézis 15. és 17. fejezetek anyagában, és e szövetségre való későbbi utalásokban is, világosan mutatkozik, hogy Jáhve maga esküszik meg az ígéretek beteljesítésére. Ábrahámnak nincsenek semmi kötelezettségei; a körülmetélés eredetileg nem kötelezettség, hanem a szövetség jele, mint a szívárvány a Genézis 9-ben. Azt a célt szolgálja, hogy azonosítsa azt, akivel a szövetség kötött, s egyben megmutassa, hogy a szövetség életbe lépett. Az ígéretek védelmét szolgálja, valószínűleg, mint a Genézis 4-ben található jel Kainon.

Mózes szövetsége ennek csaknem teljesen az ellenkezője. Sajátos kötelezettségeket foglal magában a törzseket ill. a népet illetően, és nem Jáhvera utalja azokat. Igaz, hogy a szövetségből kiolvasható, ha nem is kifejezetten, hogy a szövetségi viszony feltételezi Jáhve védelmét és támogatását Izraelt illetően. Mivel egyre nehezebbnek mutatkozik a szövetséget a királyság utáni évekbe helyezni, érdemes megvonni a Tízparancsolat jelentőségét és szerepét Izrael korai történetében, természetesen annak kihangsúlyozásával, hogy az elmondandók csupán mint egyik lehetőség szerepelnek a kérdés megoldására való általános törekvésben.

Izrael korai történetének több kérdését is általánosan elfogadottnak tekinti a bibliakutatás. Mindenekelőtt azt a tényt, hogy Mózes az egység és összetartozás új érzését adományozta a törzseknek. Másodsor, hogy ez az egység vallási és nem politikai jellegű volt. Harmadsor, az izraelita törzsek nem voltak etnikailag egységes, közös őstől leszármazott csoport, és így Izrael nem a biológiai szaporodás útján alakult és fejlődött ki. Palesztina lakosságából egész népcsoportoknak kellett belépniök az izraelita törzsszövetségbe. Negyedszer, a törzsek legkorábbi szervezkedése vallási szövetség volt, amelynek alapjául ugyanannak az istennek tett hűség- eskü szolgált, középpontjában pedig egy főszentély állott, amely egyben az egység szimbóluma is volt. Ez a szövetség, amint azt a bibliai hagyományból ismerjük, Palesztina földjén jött létre.

Izrael hagyományának mindezen elemei csak akkor tartoznak egybe és bírnak jelentéssel, ha feltételezzük, hogy a rendszer alapjául tényleges szövetségi viszony szolgált. A törzsszövetség vagy federáció maga csaknem biztosan egy korábbi politikai szerkezet átvétele és alkalmazása volt, amelyet már századokkal korábban használtak Palesztina és Szíria népei. Ez volt az egyedüli út, amelyen keresztül a kis politikai egységek ill. népek megélhették vagy remélhették önállóságukat a sokkal hatalmasabb ellenséggel szemben. A Je. 15. században egy hasonló szövetség, amelynek központja Közép-Szíria volt, sikeresen szembeszállt III. Tuthmoszesszel Meggidonál. Az Amarna korszakban a kanaánita városállamok szövetsége megpróbálta lerázni az egyiptomi igát (ami valószínűleg sikerült is). A későbbi korokban, mint Akháb idejében, egy hasonló szövetség megállásra kényszerítette Asszíriát a Karkari csatában. Ézsaiás idejében pedig Damaszkusz és Észak-Izrael próbált ilyen szövetséget létrehozni Juda bevonásával, ugyancsak Asszíria ellen. A válaszra váró kérdés, hogy miért volt az izraelita szövetség olyan erős és tartós, míg a többiek rövid időn belül széthulltak.¹⁶

Részleges feleletet a szövetség közösség létrehozását kísérő körülményekben találunk, s még kielégítőbbet magában a szövetség tartalmában. A Mózes vezetése alatt Egyiptomot elhagyó törzseknek különböző volt a népi és történeti háttere. Feltehetően a középpontban az a csoport állott, amely származását Jákóbra vezette vissza, a többieket a Numeri „gyülelész nép“-ként emlegeti (11, 4). A pusztában, Egyiptomhoz hasonlóan, az egész csoportnak nem volt semmilyen státusa egy nagyobb társadalmi közösségen belül, amely biztosította volna fennmaradásukat. Ezért új közösséget formáltak egy szövetség által, melynek szövegét a Tízparancsolat tartalmazza (természetesen annak fenntartásával, hogy jelenlegi formája későbbi anyagot is tartalmaz). A szokásos eljárással ellentétben a törzsek nem Mózesnek, mint vezérnek kötelezték el magukat esküvel. Ehelyett, a hűbéri szövetségi formát követve, kötelezték magukat, hogy engedelmeskedni fognak azoknak az elvárásoknak (parancsolatoknak), amelyeket maga Jáhve állított eléjük. Mózes az egész eljárásban csupán a hírnök szerepét tölti be, ő maga nem képezi a szövetség részét. A szövetség szerkezete is ugyanaz, mint a hűbéri szerződésé: az Egyiptomból való megszabadítás volt az első eseménye a két fél közötti előzetes viszonyoknak; ez a történeti prologus, amely megállapítja Izrael kötelességét jövendője iránt. Viszonzásként a nép kötelezi magát, hogy engedelmeskedik a Tízparancsolat előírásainak.¹⁷ (Az Exodus 19,8 nem jövendőlés, hanem az a formula, amelyben elismerték kötelességüket. Ennek megfelelő

párhuzamokat találunk az Amarnai levelekben is: „Akármit mond a király, az én uram, ime én őrzöm nappal és éjjel a király, az én uram szavát.“)

Ezt egy ünnepélyes szertartás követi, amely a szövetséget cselekmény által lépteti életbe, bár a hagyomány nem egészen világos ezen a ponton. Az egyik szertartás a vér széthintése volt az oltárra és a népre, a másik szakrális étkezés Jáhve jelenlétében. Ténylegesen ekkor lesz mindenik törzs a szövetség által Jáhve hűbéresévé s egyben egymásnak is szövetségeseivé. Egyik törzs sem volt önálló, mégis a szövetség szellemében szabadon intézhették belső ügyeiket, amíg csak betartották a szövetség vallási előírásait. Az egység még inkább kihangsúlyozódott az által, hogy a törzseknek nem volt más politikai kötöttségük. De ha lett volna is, már az első parancsolat kimondta: el kell utasítaniuk minden idegen kapcsolatot más istenekkel, és ami ebből következett, más politikai csoportokkal is. Ez azt jelentette, hogy szomszédaikkal nem köthettek más szövetséget, mint amit a pusztában, ill. Palesztinában kötöttek. Mert akkor el kellene ismerniök a pogány isteneket a szövetség tanúiként és védnökeiként.¹⁸ Az idegen népek iránti magatartás eltérő változatait illetően úgy látszik, hogy az első időktől kezdve véleménykülönbség volt ennek a parancsolatnak az értelmezésében. A patriárcák korából származó hagyomány a kanaánita őslakossággal való keveredést ill. beolvadást illetően, feltehetően fontos szerepet játszott a Mózes utáni korszakban, a teljes keveredés visszautasításában. A szövetség azonban megengedte, hogy szabadon annyi kanaánita kultúrát vegyenek át, amennyit csak jónak látnak, még olyan központi vonását is ennek a vallásnak, mint az áldozati rendszer. A belső ügyek intézésének ez a szabadsága nagy kulturális eltéréseket eredményezett a törzsek között, amely később a királyság idején, de már korábban is, széthúzó erőnek bizonyult.

De nemcsak maga a Tízparancsolat szemlélteti az említett szövetségi formát. A frigyládaéhoz kapcsolódó hagyomány is bizonyára a Mózes előtti idők szövetségi szokásaihoz kapcsolódik, ti. a szövetség megőrzéséhez. A kutatás elfogadja és Mózes korára helyezi e hagyomány történetiségét, de a fentiek is azt bizonyítják, hogy teljesen összhangban van a kor szokásaival. annál is inkább, mert a frigyláda maga hordozható szentély volt. Természetesen mindez nem meríti ki teljesen a mózesi hagyomány és a biblián kívüli szövetségek közti párhuzamot, de a további részletekkel nincs miért foglalkoznunk.

Ehelyett vizsgáljuk meg a két anyag közti különbségeket. Amint a Tízparancsolat alaposabb elemzése mutatja, hiányzik belőle a hittita forma három eleme. A Tízparancsolat szövegében nem találunk meghagyást a szentélyben való megőrzésre, nincs meg a tanúk névsora, sem az átkok és áldások formulája, azon kívül, hogy megtiltja az idegen istenekhez való közeledést, valamint a kimutathatóan későbbi hozzáadás a szülők iránti tisztelet parancsához. De szorosan véve ezek sem tartoznak az átkok és áldás kategóriáiba. A tanúk névsorának hiánya nem okoz semmi nehézséget, mert hiszen elképzelhetetlen volt egy harmadik félre hivatkozni a Jáhve és Izrael közötti szövetség szavatolására. A későbbi hagyomány azonban felhasználja költői formában ezt a jogi formát, amikor Jáhve és Izrael közti ellentét tanúsítására ill. megítélésére az eget és földet, a hegyeket és halmokat hívja segítségül (vö. Deut 32, 1; Ézs 1, 2).

Hasonlóan, bár magában a Tízparancsolatban nincs meg az átok és áldás formula, az az izraelita „jogi“ hagyomány legfontosabb és legrégebbi részét képezi.¹⁹ Ez a formula elválaszthatatlan a szövetségtől. Az ősi időkben ez az egyik eszköz, amelyen keresztül a törvény kötelezővé válik (vö. Jer 34, 8—22). Amint a deuteronomiumi hagyomány mutatja, az átkokat és áldásokat nem a szövetség alkotó elemeinek, hanem a szövetség jóváhagyását kísérő vallásos szertartásban kifejeződő cselekményként kell értékelnünk.

Végül, bár a Tízparancsolatból hiányzik a szövetség időnkénti nyilvános felolvasására vonatkozó meghagyás, az az izraelita hagyomány egyik legállandóbb eleme.²⁰ Itt két lehetőséggel állunk szemben, amelyek között különbséget kell tennünk. Az első szerint, amint azt már láttuk, a szövetséget időnként fel kellett olvasni a nyilvánosság előtt, ami a hittita szövetség esetében évenkénti két-háromszori felolvasás között váltakozott. Van azonban egy másik lehetőség. Mivel a szövetséget nem tartották örökké tartóan kötelezőnek, azt időről-időre fel kellett újítani. A hűbéres utóda, népével együtt többé nem tekintette magára nézve kötelezőnek, mivel nem ő tett esküt. Ezért a hűbéres király halálakor szokás volt az utóddal egy új szövetséget kötni, amelyben a történeti prólógust és a meghagyásokat korszerűsítették. A Deuteronomiumban található utalások a szövetség megújításával kapcsolatban ilyen természetű gyakorlatra vonatkozhatnak, amelyekben egy új nemzedék kötelezte el magát. Természetesen hiba volna arra gondolni, hogy a korábbi nemzedék halála felszabadította az utódokat a szövetség kötelességei alól.

A Józsué 24-ben található szövetség

Ez a szövetség egy olyan összefüggésben található, amely nyilvánvalóan későbbi anyagot tartalmaz. Következésképpen nem lehetünk bizonyosak afelől, hogy rendelkezünk annak a szövetségnek a szövegével, amelyet ez alkalommal pecsételtek meg. Mindazáltal meglepő, hogy a cselekmény formája pontosan ugyanaz, mint amelyet az előbb körvonalaztunk. A bevezető formula azonosítja a szövetség szerzőjét (2b), a történeti prólógus „Én-Te“ formában néhány páratlan értékű hagyományt tartalmaz Izrael korai történetét illetően. A feltételek hiányoznak a történeti prólógus végéről, ezért a 14. verssel kezdődően Józsué váratlanul első személyben beszél, míg Jáhvera harmadik személyben történik utalás. Az egyetlen feltétel ill. parancs, amire hivatkozik az idegen istenek mellőzése és elhagyása, amely minden más kötelesség alapját képezi. Ezt a 16. versből is láthatjuk, amely megismétli ezt a feltételt, majd ezt követően hasonló összegezését adja a történeti prólógusnak. A folytatásban, a 21. és köv. versekben, a nép maga tanúskodik a szövetség mellett, a 25. versben újra hivatkozás történik a szövetség feltételeire, majd következik annak írásba foglalása és elhelyezése a szentélyben. Mint újabb tanút állítja fel Józsué a követ, s aztán ismét csak hiányzik az átok és áldás formula.

A fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez az elbeszélés olyan hagyományra támaszkodik, amely visszamegy arra az időszakra, amikor még a szövetségi forma elevenen élt a köztudatban. A későbbi író a hagyományanyagának azt a részét használta fel, amely szá-

mára jelentőséggel és értékkel bírt, s azt alkalmazta a korabeli helyzetre. A palesztinai szövetség létrehozása éppen az, amit várhattunk. A hagyomány ugyanis fenntartja, hogy nem volt folytonosság Mózes és Józsué nemzedéke között, hiszen csak Józsué és Kaleb éltek túl a pusztai időszakot. Ez a nemzedék nemcsak új volt, hanem keveredett a Palesztinában levő csoportokkal, valószínűleg azért, mert ezekben a csoportokban — legalább is részben — élt a rokonság tudata és hagyománya.²¹ Következésképp egy új szövetséget kötöttek, amely alapként szolgált a törzsszövetséghez. Józsué 24. fejezetében nem találunk utalást arra, hogy az új amózesi szövetség folytatása lenne; egyetlen kivétel a történeti prolókus. A pusztában kötött szövetség többé nem volt alkalmazható az akkori helyzetre, mivel mind a nép, mind a kultúr-környezet teljesen különböző volt, úgyhogy a formát kivéve egy egészen új szövetségre volt szükség. A folytonosságot mindenekelőtt azért nem lehet megvonni, mivel az elbeszélésben nem találunk más feltételt, mint kötelezettséget, csupán azt az egyet, amely kétségtelenül a legfontosabb volt valamennyi szövetségben, ti. az idegen istenekkel való kapcsolat megtiltását.

Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy talán nem is volt más, bár **ez kevésbé tűnik valószínűnek.** Az is lehetséges, hogy a szövetség feltételeit beírták a szövetség könyvébe, jóllehet azt nem azonosíthatjuk a Józsué 24-ből hiányzó szövetségi feltételekkel, mivel nem foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyek szükségesek voltak egy alakuló törzsszövetség részére, hanem egy sajátos társadalmi rend politikai és jogi körülményeit tükrözik. A Deuteronomium 27. fejezetében található átkok nagyszerűen kitölthetnék a Józsué 24-ben tapasztalt hiányt,²² viszont az olyan feltételek, amelyeket a Biblián kívüli hagyományból ismerünk, teljesen hiányoznak. Ide tartoznak az egyik törzsből a másikba menekültek kiadásának előírásai (talán a menedék-városok ezt akarják helyettesíteni), a törzsek közti harc megtiltása, s a kölcsönös segítség kötelessége egy idegen hatalommal szembeni háború esetén. Ezek a kérdések, több, a Józsué—Sámuel könyvekben található elbeszélés alapjául szolgálnak és további kutatást igényelnek.

Mielőtt továbbmennénk a szövetségi forma történetének tárgyalásában, néhány megjegyzést kell még tennünk. Láttuk, hogy a történeti prolókus egyfelől a parancsolatokhoz szolgál alapul, másrészt megindokolja a szövetség feltételei kötelező voltának elfogadását. Józsué 24. fejezete igen érdekes szemléltetését adja a szövetség e része fejlődésének. Itt az Egyiptomból való kiszabadulás nem az egyedüli ok Jáhve és Izrael előzetes viszonyában. Ehelyett, az előzetes kapcsolatokat időben visszahelyezik a pátriárkák korszakáig (amelyen a Tízparancsolat átsiklik), mivel az a szövetségbe lépő törzsek történeti hagyományának részét képezte. Ezeket az eseményeket Jáhve akkori cselekedeteivel azonosították, következésképp szükségessé vált, hogy Jáhvet, magát is azonosítsák az ősatyák Istenével, éppen mint az Exodus 3. és 6. fejezeteiben. Ugyanakkor Jáhve ténykedését kimutatták a legközelebbi múltban is, a legutolsó ilyen esemény a dél-palesztinai királyok szövetsége feletti győzelem volt, amint azt a Józsué 10. fejezetében találjuk. Az elbeszélés nem utal sem a filiszteusokra, sem Észak-Palesztina királyaira, amely a deuteronomista történet-szemléletétől való függetlenségét bizonyítja.

Ez alkalommal nem foglalkozunk olyan kérdésekkel, amelyek a történeti hagyomány még felderítetlen részéhez tartoznak. Csupán azt az

egyét hangsúlyozzuk ki, hogy a szövetségi forma volt az a mag, amely köré a történeti hagyomány kikristályosodott Izraelben. Ez volt a forrása annak a történeti érzéknek, amely az izraelita irodalom nagy rejtélyét képezi. És ami talán még fontosabb, hogy amit ma „történelemnek“ és „törvénynek vagy jognak“ nevezünk, szerves egységben kapcsolódtak egymáshoz már Izrael létének legelső idejétől kezdve.²³ Mivel a kultusz szintén szorosan kapcsolódott a szövetség kihirdetéséhez vagy megújításához, láthatjuk, hogy történelem, kultusz és törvény elválaszthatatlan volt egymástól az ősi Izraelben, és hogy az ótestamentumi vallás története nem új teológiai eszmék fokozatos kifejlődésének története²⁴ (bár azok hatásában nincs okunk kétkedni), hanem ennek a három elemnek a szétválasztása, vagy éppen újra kombinálása a szomszédnépek mitologikus vallásával szemben.

A szövetségi forma felbomlása

Siló-nak a filiszteusok általi lerombolása egy korszak végét jelentette. A gyengén szervezett vallási szövetség többé már nem tudta visszatartani a sikeresebb filiszteus beözönlőket. Az izraelita törzsek újraszervezése általános szükséggé vált és többé nem lehetett ellenállni egy király utáni követelménynek. A királyság létrehozásában az ősi vallási hagyományok egyfelől rendkívül pozitívnak bizonyultak az egységnek általuk kitermelt érzése által, másfelől visszatartó erő voltak a Jáhve uralma alatti függetlenség és önállóság táplálásával. A királyságnak fenn kellett tartania a vallási hagyományok folytonosságát, ugyanakkor elnyomott, mellőzött vagy éppen megváltoztatott bizonyos hozzájuk kapcsolódó jellegzetességeket. Nem meglepő, ha az első király áldozatul esik a jelentkező rendkívüli nehézségeknek. Dávid volt az, aki olyan sikeresen valósította meg a „modus vivendi“-t, hogy uralkodását aranykornak tekintették (amelyet a későbbi nemzedékek reménysége újra visszaállítani akart). A királyság alatt többé már nem lehetett mindenkinek azt tennie „amit maga helyesnek ítélt meg“. Nem történt más, mint a vallási és jogi hagyományok különválasztása. A szövetségi forma történeti prólógusát átvették a királyság támogatására — innen a nemzeti érzés, amely oly szembetűnő a Jáhvista iratban. A szövetség feltételei valójában nem voltak alkalmazhatók, mert a politikai szervezet és a királyság szolgáltak most a társadalmi kötelezettségek alapjául. A Jáhve iránti közvetlen vallási kötelezettségek többé nem voltak olyan erősek, hogy ellentétbe kerülhettek volna az állam törvényeivel, ehelyett újra értelmezték tisztán kultikus fogalmakkal (Exod 34.). Ez nem jelenti azt, hogy az erkölcsi, társadalmi és jogi kötelezettségeket szekularizálták, hanem csak annyit, hogy többé egyetlen közösségnek sem volt joga az önállóságra. (Deut 12, 8).

Az új állam politikai követelményei és szükségletei meg kellett előzék az egyén, a törzs és a falu által megtartott vallási követelményeket. Ez viszont azt jelentette, hogy az államnak erős vallási támogatással kellett rendelkeznie. A különböző módok egyike, amely által ezt biztosította, a szövetségi viszony eszméjének az átvétele volt.

A király a szövetség által lett királlyá (2Sám 5, 3). Habár nem áll rendelkezésünkre elegendő részlet, hogy elemezhessük annak formáját,

feltételezhetjük, hogy Izrael esküvel kötelezte magát a király elismerésére és az iránta való engedelmségre Jáhvenak, mint tanúnak a jelenlétében.²⁵ Ez azonban önmagában nem volt elégséges. Jáhvetől nem lehetett azt várni, hogy megbüntesse Izraelt a szövetség megszegéséért, ha a király valami olyat követelt, ami a vallási hagyományok kirívó áthágása volt. Ezért a királyság alatt, Dávid uralkodása idején az Ábrahám-mal kötött szövetség lett a mintája Jáhve és Dávid közti szövetségnek, amelyben Jáhve megígérte, hogy Dávid házat fenntartja és támogatja a trónon (2Sám 23, 5). Jáhve kötelezte magát éppen mint az Ábrahám-mal és Noéval kötött szövetségben, ezért Izrael nem hárihatta a felelősséget a királyra. Az Ábrahám-mal kötött szövetség az „ígéret“ volt, a Dávidé pedig a „beteljesülés“.

Ezt nyilvánvalóan délen elfogadták, de nem úgy északon.²⁶ A dávidi szövetség Judában normatív érvénnyel bírt, valószínűleg északon is részben, jóllehet nem sikerült megvalósítani egyetlen család állandó uralmát a trónon. A régi szövetség eredeti központja, eléggé érthetően, a régi mózesi szövetség hagyományait őrizte meg. Ez az oka annak, hogy e hagyományok igen sok bizonyítéka a Deuteronomiummal van függő viszonyban. Ugyanakkor az sem meglepő, hogy a Jáhvista irat nem emeli ki a mózesi szövetséget, mert számára az egyedül fontos az volt, amelyet Jáhve Ábrahám-mal kötött.

A fenti helyzet ismeretében a próféták hallgatása a szövetséget illetően megmagyarázható. Korukban a normatív szövetségi eszme olyan volt, amelyet nem használhattak. Először is, garantálta a királyság folytonosságát a helyzet ellenére, amelyet a próféták megérzése szerint Jáhve nem támogatott, s amely az ő ítélete alatt állott. Másodszor, azt állítani, hogy Jáhve meg fogja semmisíteni a nemzetet, annyit jelentett volna, hogy a szövetség felbontását tulajdonítsák neki. (Ahijának sikerült rámutatnia, hogy Dávid családjának nincs trónja, Jáhve nem tett ígéretet Dávid uralmának kiterjesztésére. 1Kir 11, 29—30). Ez volt a próféták dilemmája és az egyedüli kiút belőle a szövetség teljes mellőzése volt.

A fenti körülmények ellenére mégis az a tény, hogy a 8. századi próféták tudatában voltak a mózesi szövetség természetének, legalábbis prófétálásuk összhangban áll annak alapszerkezetével. Prédikálásuk valójában a szövetség felbontásának a vádirata, de minden más eszközt és módot fel kellett használniuk üzenetük közlésére, csak éppen azt nem, amihez az üzenet kapcsolódott. Az alábbi néhány példa bizonyítja ezt.

1. A prófétai „Én—Te“ folytatása a szövetségi formában található megszólításnak. 2. Jáhve jóakarató előző cselekedetei és Izrael hűtlensége közti ellentét megvonása az átok előidézését jelenti, és az átkok a szövetség összefüggésében mindig az állam megsemmisítését is magukba foglalták. 3. Az áldozat elleni heves támadás és az erkölcsi töltetű vallási kötelezettségeknek társadalmi és morális természetűekként való hangsúlyozása ugyanaz, mint a Tízparancsolatban és a törzsszövetség korában, amikor a vallási törvények képezték a törzsek egységének alapját. 4. Izrael és Juda közti politikai határ visszautasítása vallási jelentőségében visszamegy a szövetség korára. 5. A történelem és az erkölcsi parancsolatok társítása szintén a mózesi szövetséggel való folytonosságot mutatja.

Mindez csupán néhány példája a hasonlóságnak. De ez nem jelenti a próféták eredetiségének a tagadását, elég ha csak annyit mondunk, hogy nem ítélték el mindent ami Siló eleste után történt csak azért, hogy visszahozzák a „régí szövetség szép napjait“.

Mózes újrafelfedezése

Józsias király uralkodásának 18. évében a jeruzsálemi templomban felfedeztek egy „törvénykönyvet“. A hatás rendkívüli volt. Miután meghallgatta a könyv felolvasását, a király megszaggatta ruháit és elrendelte a templom megtisztítását a pogány kultuszoktól, majd ezt az egész ország területére kiterjesztette. A király, népével együtt, szövetséget kötött (az Úr előtt, tehát Jáhve mint tanú van jelen és nem mint szövetségestárs), hogy megtartják az Úr parancsolatait. Ezt a törvénykönyvet az általunk ismert Deuteronomium könyvével azonosították. De lehetett-e a Deuteronomium törvényeinek önmagukban ilyen mély hatása? Erősen megkérdőjelezhető, hogy e törvény tartalma annyira új és ismeretlen volt, hogy a parancsolatok egyszerű elolvasása egy ilyen reformot eredményezett volna. Inkább azt mondhatjuk, hogy amit felfedeztek nem egy régi törvény-gyűjtemény volt, hanem a régi szövetség alapvető jellege. Józsias és a vallási vezetés megértette, hogy eddig egy hamis paradicsomban éltek, amikor feltételezték, Jáhve visszavonhatatlanul elkötelezte magát a nemzet megtartására a dávidi—ábrahámí szövetség alapján. Ismét felfedezték Mózes, aki közel három és félszázados álmából ébredt. A vallási törvények parancsai ismét sürgetővé váltak, amikor megértették, hogy a szövetség átkokat és áldásokat egyaránt tartalmaz. (2Kir 22, 13).²⁷

Azonban a letűnt századok megvalósításait és uralkodó eszméit nem könnyű helyettesíteni. Az újat be kellett illeszteni a régi keretbe. Mózes szövetségét összhangba kellett hozni Ábrahám szövetségével, amit fokozatosan valósítottak meg a következő évek, sőt évszázadok alatt. Maga a Deuteronomium könyve néhány érdekes jelenséget mutat. A szövetségben (természetesen a Tízparancsolat kivételével) többé nem Jáhve, hanem Mózes beszél első személyben. Mózes királyi személlyé alakul át, akinek Jáhve közvetlenül átadta a törvényeket, éppen mint ahogyan a törvény tekintélye végső fokon a királyon nyugodott Dávidtól kezdve, mint legfelső bírón. Ez az eredeti helyzet megváltoztatása volt, de szükséges és elkerülhetetlen változás. Indokolását nem a királyi hatalmi érdekekben látták, hanem a nép vallásos tiszteletében és félelmében: „Most hát miért haljunk meg? Mert megemészt e nagy tűz minket. Ha még tovább halljuk az Úrnak, a mi Istenünknek szavát, meghalunk... Járulj oda te, és hallgasd meg azt, amit mond az Úr, a mi Istenünk és te majd beszéld el nekünk mind, amit néked mond az Úr, a mi Istenünk és mi meghallgatjuk és megcselekszük“ (Deut 5, 25—27). A társadalom törvényei iránti engedelmesség vallásos motivációjának szükségessége egybeolvadt a szövetségben levő isteni parancsolatok iránti közvetlen és azonnali felelősség hagyományával, egyben helyreállították a politikai vezetés tekintélyét, amelyet felelőssé tettek a vallási hagyományokért is. Hihetetlenül sikeres megvalósítás volt mindez, mert megőrizte az értéket mind a régiből, mind az újból. A közvetlen vallási felelősség elég erős

volt ahhoz, hogy megtartsa a vallási közösséget a teljes összeomlás ellenére is.²⁸

A régi hagyományok helyreállítása természetesen nem jelentette a királyság előtti feltételek visszahozását. Egy kifinomult és kozmopolita társadalomban nem könnyű meghatározni Isten tetteit, mint amelyek kötelességet vonnak maguk után. Így egyre inkább a jövőre és a távoli múltra alapozták ezeket a kötelességeket. A deuteronomiumi történetfilozófia vagy inkább teológia a vallás eredeti szerkezetének torzképévé lett. Az engedelmesség és áldás, a hűtlenség és átok kapcsolata, amely a régi szövetségi viszony jellemzője volt, kozmikus elvvé alakul, mítosszá válik, „isteni kozmikus mintává, amely formál minden életet“. Mivel a világegyetem kikerülhetetlen törvényévé lesz, minden jólét a törvény ismeretétől és az iránta való engedelmességtől függ, azért, hogy átok helyett áldást nyerjen. Ezt a megoldást azonban egy történeti esemény — a szenvedés — lehetetlenné tette a kegyes ember számára, amint azt Jób könyve szemlélteti.

A két szövetségi hagyomány összekapcsolása azt jelentette, hogy erősen kihangsúlyozták az isteni megbocsátást, amely a Jeremiás által megjövendölt új szövetség alapjává lett. Csupán ez tudta összhangba hozni a szövetség megszegésének emberi cselekedetét Izrael megvédésére és megtartására tett isteni ígérettel. Később aztán ez lett a középpontja mind a judaizmusnak, mind az Újtestamentum vallásának. A keresztény újszövetség az Ábrahám—Dávid-i szövetség vonalát követte erős hangsúllyal a Messiáson, mint Dávid fián. Pál szintén az Ábrahám szövetségét használja fel azért, hogy kimutassa a mózesi szövetség időleges érvényét, de ennek ellenére az Újtestamentum vallásának alapszerkezete ténylegesen a mózesi vallás folytatása.

A részleteket illetően azonban nagy a különbség. A jótétemény nem politikai, hanem vallásos jellegű. A kötöttségből való megszabadulás Isten cselekedete által nem a politikai elnyomásból, hanem a bűn kötöttségéből való megszabadulást jelenti. A szövetség új feltételeit nem a törvényrendszer képezi, amely részleteiben meghatározza a kötöttséget minden elképzelhető körülményre, hanem a szeretet törvénye.

JEGYZETEK

- ¹ Eichrodt, W.: *Theology of the Old Testament*, I. 1961. 36—45.
- ² Wellhausen, J.: *Prolegomena to the History of Ancient Israel*. 1957². 417.
- ³ Ez természetesen antropomorfizmus. Valójában azonban minden vallásos gondolkodás magán hordja ennek ismertető jegyét. „Másként hogyan beszélhetne az ember emberrel Istenről?“ (Luther).
- ⁴ Wellhausen, J.: i.m. 432.
- ⁵ Holmes, O. W.: *The Spirit of the Law*. 258.
- ⁶ A korábbi tanulmányok, amelyek Izrael szövetségi formáit tárgyalták, a nomád arab szokás- és gondolkodás-mintákra vezették vissza. Vö. Oesterley W. O. E. and Robinson H. W.: *Hebrew Religion*. 1937.
- ⁷ Holmes, O. W.: i.m. 253.
- ⁸ Korosec, V.: *Covenants of the Hittite Empire*. 1931. 23.
- ⁹ Uo. 35.
- ¹⁰ Albright, W. F.: *From the Stone Age to Christianity*. 1957. 239—241.
- ¹¹ A hittita szövetségi formákat alaposan tanulmányozta Korosec V. fenti művében, az ő eredményeit összegezzük a következőkben.

- ¹² Muilenburg, J.: *The Form and Structure of the Covenantal Formulations, Vetus Testamentum IX.* (1959) 347—365.
- ¹³ Korosec, V.: i.m. 12.
- ¹⁴ Vö.: Lambert W. G. a Tukulti-Ninurta époszról írt tanulmányával, *Archiv für Orientforschung XVIII* (1957). 40—41.
- ¹⁵ Muilenburg, J.: i.m.
- ¹⁶ Hillers, D. R.: *Covenant: The History of a Biblical Idea.* 1969.
- ¹⁷ Mendenhall, G.: *Law and Covenant in Israel and the Ancient Near East,* Pittsburg: Biblical Colloquium, 1955.
- ¹⁸ Albright, W. F.: *Archeology and the Religion of Israel.* 99.
- ¹⁹ Alt, A.: *Essays on Old Testament History and Religion.* 1968. 131.
- ²⁰ Uo. 125.
- ²¹ Wright, G. E.: *Westminster Historical Atlas to the Bible.* 1956. 93.
- ²² Alt, A.: i.m. 143. Vö. Gurney O.: *Annales of Archaeology and Anthropology.* XXVII (1940). 35—37.
- ²³ Noth, M.: *The History of Israel.* 1960. 45.
- ²⁴ Wellhausen, J.: i.m. 440. 418.
- ²⁵ Frankfort, H.: *Kingship and the Gods.* 1948. 341.
- ²⁶ Alt, A.: i.m. 256.
- ²⁷ Mendenhall, G.: i.m.
- ²⁸ Mendenhall, G.: *Ancient Oriental and Biblical Law, The Biblical Archeologis: Reader 3* (1970). 3—24.

Dr. GÁL KELEMEN

KRIZA JÁNOS PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA*

Daniel Elek főgondnok 1848-ban meghalt, a tisztség 1854-ig üresen állt; Aranyosrákosi Székely Sándor püspöki vizsgálati útján 1852. jan. 27-én Marosszentkirályon elhunyt. Az egyháznak nem volt se világi, se egyházi vezetője. Az Egyházi Képviselő Tanács, hogy segítsen ezen a lehetetlen helyzeten, és a szabadságharc szerencsétlen befejezése után ránk szakadt szomorú sors hordozását valahogy elviselhetővé tegye, szeretett volna zsinatot összehívni, de a katonai parancsnokság nem engedélyezte a püspökválasztást. Majdnem évről-évre megismételték a kérést, de hiába. Végre az októberi diploma megmozdította ebben a kérdésben is a vezetőket, különösen Nagy Eleket, aki 1861. febr. 3-án Járában kelt levélben indítványozta, hogy püspökválasztó zsinatra kérjünk engedélyt, de intézzük a kérelmet most egyenesen a királyhoz és juttassuk oda az erdélyi korlátnok Br. Kemény Ferenc útján.¹ A kérés tartalma rövid kivonatban ez volt: Püspökünk 1852. jan. 27-én meghalt. Azóta sokszor, majdnem évről-évre kértünk engedélyt püspökválasztó zsinat megtartására, habár az Approbatae Constitutiones I. r. 1. cím. 3., 9. cikke, és a Leopoldi diploma I. 3. p. szerint kétségtelen jogunk volt és van egyházi gyűléseinket akár püspökválasztásra, akár más egyházi és iskolai dolgaink igazítása végett minden engedély-kérés nélkül összehívni s azokat minden bele-

* Részlet dr. Gál Kelemen elveszettnek hitt *Káli Nagy Elek* c. utolsó munkájából, melynek kézírata most került elő.